

HVAD ER PSYKOLOGIENS GENSTANDSOMRÅDE?

Birgit Bork Mathiesen, Neel Gjørtler, Susanne Harder,
Bjarne Jacobsen, Simo Køppe, Stephan Lang Jørgensen,
Jakob Linnet, Birthe Nielsen

Artiklens udgangspunkt er, at psykologiens genstandsområde, psyken, er irreduktibel. Forfatterne er enige om udgangspunktet, men i øvrigt tilhængere af vidt forskellige psykologiske retninger. De enkelte forfattere bestemmer hver især de afgørende irreduktible træk ved psyken. Til sidst i artiklen forsøges en sammenkædning af de enkelte synspunkter, der argumenteres mod eklekticisme og der specificeres en række grundspørgsmål til yderligere bestemmelse af psyken.

Indledning

Psykologien udvikles ligesom enhver anden videnskab i en historisk sammenhæng, hvor der til bestemte tidspunkter er bestemte vinkler eller temaer, der opprioriteres. I de sidste 10-15 år har de progressive sider af psykologien i høj grad været knyttet til et tværvidenskabeligt felt bestående af kognitionsteori, computervidenskab og neurobiologi. Mens det i første omgang hovedsagelig var filosoffer, som spandt de sammenhængende kæder, så er det i stigende grad blevet en reel del af psykologien som videnskab. Videnskabsteoretisk og metodisk er feltet grundlagt på den naturvidenskabelige tilgang og den kvantitative metode. Der er imidlertid også et andet paradigme, som har vind i sejlene i disse år, og

Birgit Bork Mathiesen, cand. psych., neuropsykolog ved Frederiksberg Hospitals apopleksiklinik og ph.d.stipendiat på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Neel Gjørtler, cand. psych., ph.d.stipendiat på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Susanne Harder, cand. psych., klinisk psykolog på Psykiatrisk afd. V i Hillerød og ph.d.stipendiat på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Bjarne Jacobsen, cand. psych., tidligere forskningsassistent og nu kandidat på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Simo Køppe er lektor på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Stephan Lang Jørgensen, cand. psych. og ph.d.stipendiat på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Jakob Linnet, cand. psych., har indleveret ph.d.afhandling på Institut for Psykologi, Københavns Universitet og er netop påbegyndt en post doc på Harvard i USA.

Birthe Nielsen, cand. psych., aut., specialist i psykoterapi, tidligere ph.d.stipendiat på Institut for Psykologi, Københavns Universitet, (projektet under udarbejdelse), nu Københavns Kommunes Familie- og Arbejdsmarkedsforvaltning.

som er baseret ikke på naturvidenskaben, men på humanvidenskaberne. Selv om paradigmet er yngre og således mere inhomogent end det naturvidenskabeligt baserede, er det alligevel aftegnet som et »alternativ«. Det formulerer sig selv op imod eksisterende psykologi, ser sig selv som definerende en helt ny tilgangsvinkel osv. Vi tænker her på de forskellige versioner af konstruktivisme, fra Bruners kognitive konstruktivisme til Gergens sociale konstruktionisme. Der er en række fælles begreber, som på trods af forskellene går igen, såsom konstruktion af mening, narrativitet, forhandling og diskurs. Et begreb som narrativitet er oprindeligt et litteraturvidenskabeligt og folkloristisk begreb, og feltet henviser i et væk til en række humanvidenskabelige discipliner og forskere. Den del af feltet, som bl.a. repræsenteres af Gergen har da også benævnt deres teori postmodernistisk.

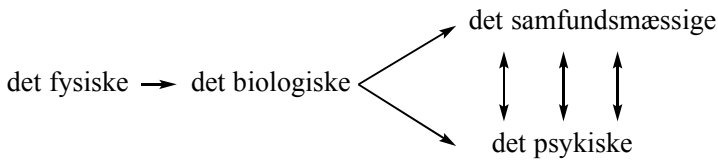
Der er bl.a. to ting, der er fælles for det naturvidenskabelige og det humanistiske paradigme. For det første refererer begge til kilder uden for psykologien. Deres teoretiske grundlag er synspunkter og -vinkler, som er psykologieksterne og som de bringer ind i psykologien, for at bestemme psykologiens genstandsområde. Dette er ikke i sig selv negativt eller kritisabelt. Psykologien er relateret til en række grænsediscipliner og beskæftiger sig reelt med et fænomen, som af gode grunde er relateret stort set alt andet, så derfor hverken kan eller skal inspirationer andre steder fra end psykologien selv afvises på forhånd. For det andet er begge paradigmer hver på deres måde reduktionistiske. For at præcisere denne reduktionisme er det nødvendigt at skelne mellem en epistemologiske side (der vedrører betingelser for at erkende og beskrive) og en ontologiske side (der vedrører genstandsområdets eksistens) af reduktionismen. Begge paradigmer *beskriver* psyken ved hjælp af psykologieksterne logikker. Psyken beskrives f.eks. funktionalistisk ud fra en prædikat logik eller som noget, der kun eksisterer i en interaktiv forhandlings situation. Dette er heller ikke nødvendigvis negativt. Det negative er for os at se, hvis man ontologisk samtidig kommer til, at ophæve psyken som selvstændigt fænomen. Pointen er, at man ved meget kraftigt at insistere på alternative beskrivelsesmåder automatisk kommer til at ophæve psykens eksistens, som en selvstændig ontologisk entitet, *og det er negativt*.

Udgangspunktet for det følgende er, at ovennævnte to paradigmer ved at ophæve psykens eksistens, tenderer en ophævelse af psykologien som selvstændig videnskab og at kernen i denne ophævelse er en principiel bortreduktion af psyken. I forlængelse heraf vil vi forsvare den antagelse, at psyken kan bestemmes som irreduktibel forstået på den måde, at den eksisterer som en selvstændig ontologisk entitet.

At psyken er en selvstændig ontologisk entitet indebærer at den ikke restløst kan reduceres til hverken biologi (nervesystemet) eller samfund. Omvendt er psyken selvsagt heller ikke »frit i luften svævende«, men er konstitueret i relation til såvel biologi som samfund. Denne dobbelte relation – altså psyken forstået som en *afhængig selvstændighed eller som*

relativ autonom – er helt afgørende. Hvis man ikke fastholder denne dobbelthed forsvinder psyken som en selvstændig størrelse, der kan gøres til genstand for en specifik videnskab.

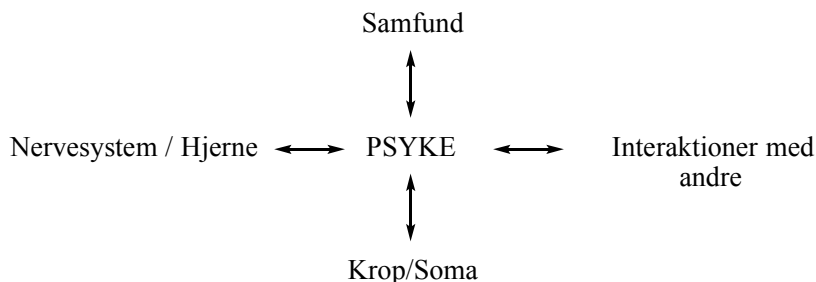
At psyken er en selvstændig ontologisk entitet indebærer, at den udgør et selvstændigt ontologisk niveau. Dette skal ses både udviklingshistorisk (diakront) og strukturelt (synkront). I en udviklingshistorisk sammenhæng kan det psykiske som selvstændigt niveau placeres i en »kosmologisk« udvikling på følgende måde:

Der kan argumenteres for, at det er hensigtsmæssigt, at skelne mellem disse fire primære niveauer, og for at beskrive et niveau som opstået emergent (jvf. Køppe 1991). Denne argumentation skal ikke gængives her, men det skal præciseres, at det psykiske og det samfundsmæssige må tænkes dannet samtidig ud fra det biologiske. Det psykiske forstået som menneskets psyke konstitueres i en samtidig relation til såvel det biologiske og det samfundsmæssige (og det samfundsmæssige i en relation til såvel det biologiske som det psykiske). For at undgå en række misforståelser, skal det understreges, at niveauerne er *inklusive*, hvilket vil sige, at fænomener på et niveau ikke kan ændre lovmæssigheder på et underliggende niveau. Det biologiske f.eks. kan ikke skabe fænomener, som ændrer de fysiske lovmæssigheder.

Den udviklingshistoriske tilgang til psyken må skelnes fra den strukturelle eller synkrone bestemmelse af psyken, som også kan være ontogenetisk. Der er afgørende forskel på, at beskrive psykens opståen »første gang«, altså dannelsen af det primære niveau, og psykens opståen »hver gang«, altså dets dannelse i en kontekst, hvor der eksisterer andre subjekter i en samfundsmæssig organisering.

Ud fra en synkron betragtningsmåde er psyken indlejret i relationer til ihvertfald fire områder. Disse »områder« er hver især primære genstandsområder for andre videnskabelige discipliner, men er samtidig størrelser som psyken oplagt er relateret til.

Den ovennævnte dobbelte relation, at psyken skal bestemmes som en afhængig selvstændighed, kan nu præciseres til, at psyken skal bestemmes i relation til disse fire områder, som på en gang er konstituerende af og selvstændige i forhold til psyken.

Denne betragtningsmåde med fire tilgrænsende områder kan også anvendes til at beskrive en stor del af den eksisterende psykologi og til at præcisere, hvor vi mener det er vigtigt at insistere. Der findes kun ganske få psykologiske teorier, som definerer psyken som autonom og hvilende i sig selv uden nævneværdig relation til andet uden for psyken. Stort set alle andre teorier definerer netop psyken i relation til forskellige områder – andre psyker, kroppen, en speciel del af kroppen = nervesystemet og samfundet. Inden for hver af disse felter findes der et utal af varianter. Nye psykologiske teorier opstår ofte ved at fremhæve, at psyken har en meget vigtig relation til en ekstern størrelse. Reduktionismen opstår i det øjeblik den eksterne størrelse bliver så vigtig, at den til sidst erstatter psyken og dermed ophæver psyken. Socialkonstruktionismen er et godt eksempel på en nyere teori, der netop reducerer psyken væk ved at universalisere en bestemt relation eller egenskab:

Den historiske forløber til social konstruktionismen er bl.a. Berger og Luckmanns *The Social Construction of Reality* (1966). Kilderne til den er en kombination af den symbolske interaktionisme fra G.H.Mead og socialfænomenologien, især Schutz. Disse to traditioner fremhæver i høj grad den interaktive relation til andre mennesker, og for Meads vedkommende beskrives, hvordan de psykiske instanser er nedfældede produkter af en uendelighed af interaktioner. Hos Berger og Luckmann kan man se en eksplicit tendens til at substantialisere interaktionsfeltet, således at interaktionsrummene så at sige fasttømres som f.eks. sociale institutioner. Skolen f.eks. som institution er et bestemt sæt af interaktioner, som de der kommer i berøring med institutionen nødvendigvis må deltage i. Dette interaktions- og relationsaspekt overtager Gergen som et af de væsentligste udgangspunkter (jvf. Gergen 1997). Men i social konstruktionismen sker den endelige universalisering af interaktionen idet der for så vidt slet ikke er nogen psykiske instanser tilbage. Psyken findes kun i kraft af interaktioner. Der sker ingen bundfældning som hos Mead, og de

socialle institutioner eksisterer heller ikke – for der er ikke nogen modpol i form af en psyke eller et subjekt. Der eksisterer kun de diskursive forhandlingsrum – alt skabes i dem og alt opretholdes i dem.

Socialkonstruktionismen er blot et enkelt eksempel på en kombineret universalisering og reduktionisme: En enkelt egenskab ved psyken opprioriteres i en sådan grad, at psyken til sidst forsvinder. Et alternativ til socialkonstruktionismen er at fastholde, at interaktioner m.m. er afgørende både for konstitueringen af psyken og som formidling mellem psyke og samfund, men at psyken ikke restløst kan reduceres hertil. Det samme ville kunne vises med de tre andre områder (jvf. model), hvor f.eks. den moderne kognitionsvidenskab tendentielt universaliserer processer i nervesystemet og hermed bortreducerer psyken. Den dobbelte relation – *afhængig selvstændighed eller relativ autonomi* – er netop ikke opretholdt i disse tilgange, hvilket vi vil forsøge nedenfor.

I. Psyke og

I det følgende vil vi diskutere, hvordan et repræsentativt udvalg af forskellige psykologiske skoledannelser med udgangspunkt i nogle generelle antagelser om psykens ureducerbarhed, kan nå til en rammebestemmelse af psyken. Med rammebestemmelse mener vi nogle antagelser af epistemologisk og ontologisk art, der munder ud i nogle kerne problemsstillinger for psykologien som videnskab i dag. Der vil selvsagt være et væld af enkeltantagelser, som vi ikke er enige om, og stort set lige så mange, som vi er meget uenige om. Men hvis rammebestemmelsen kan foretages, så må uenighederne være placeret på et andet plan. Vi tror heller ikke, at disse uenigheder vil »overstås« eller at det er særlig sandsynligt, at de nogensinde vil opløses, men det er for os væsentligt, at vi netop på trods af disse forskelligheder vil kunne definere nogle egenskaber ved psyken, som vi alle kan godtage, og som automatisk får status af at være uomgængelige. Det er spørgsmålet om de er tilstrækkelige til at definere psykologiens genstandsområde fuldt ud, men de er ihvertfald et første skridt hertil.

De følgende afsnit tager udgangspunkt i en række ph.d.-projekter. Hovedformålet er at beskrive det teoretiske grundlag for en bestemmelse af psyken som irreduktibel i de konkrete projekter, eller som baggrund for dem. Projekterne kan inddeles efter de fire ovennævnte områder, som naturligvis ikke behandles udtømmende, da der netop er tale om konkrete projekter, som forsøges almengjort. I en afsluttende diskussion vil vi opsamle og perspektivere det, de enkelte tilgange er enige om.

(1) Psyke og eksistens

Det første projekt er et forøg på at udvinde en psykologi af Søren Kierkegaards tanker og bevæger sig som sådan på grænsen mellem filo-

sofi og videnskab. Ifølge Kierkegaard kan man ikke bestemme det væsentlige ved psyken inden for videnskaben. Det væsentlige ved psyken kan ikke gøres til genstand for en empirisk undersøgelse, og kan heller ikke begribes i et traditionelt statisk begrebssystem.

Hvis man havde stillet Kierkegaard overfor det problem, at definere psykens element, ville han givetvis have afvist det med, at man netop ikke kan give en kort og fyndig definition på den slags. Det kan slet ikke *defineres*, idet en definition indebærer en tidsløs begrebsliggørelse. Man kan dog alligevel udrage nogle vigtige karakteristika af noget vi vil fastholde, at kalde psykens irreduktibilitet med udgangspunkt i en Kierkegaardsk ramme.

Som eksistenstænder i den tradition det nu var muligt at tænke eksistentiaalistisk i, hævder Kierkegaard, at mennesket er Ånd. I et berømt citat siger han:

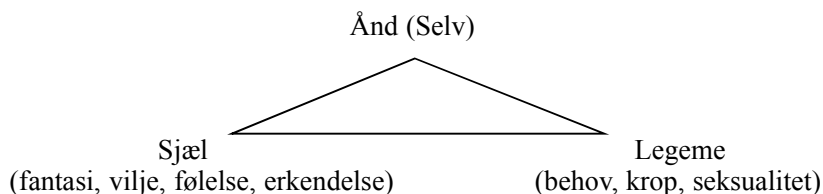
»Mennesket er Aand. Men hvad er Aand? Aand er selvet. Men hvad er Selvet? Selvet er et Forhold, der forholder sig til sig selv. eller er det i Forholdet, at Forholdet forholder sig til sig selv; Selvet er ikke Forholdet, men at Forholdet forholder sig til sig selv.« (15:87)

Der indgår tre størrelser i citatet: menneske, ånd og selv og de omtales som identiske. Når de kan beskrives som identiske er det fordi de kan forstås som aspekter ved en og samme grundlæggende enhed, gennemlyst af forskellige grader af bevidsthed. Hvis man tænker på Husserls definition af bevidsthed (som egentlig er Brentanos og som i øvrigt også findes hos Kierkegaard) hævdes det, at bevidsthed altid er bevidsthed om noget. Det skal ikke forstås som en kognitiv afspejlingsfunktion, men som en eksistentiel kategori. Bevidstheden findes i forskellige nuancer og udviklinger, og hvis man netop opfatter »forholdet« i citatet som »ret-tetheden« i definitionen af bevidsthed hos Husserl, så når man til at selvet er bestemt ved at være selvbevidsthed, selvrefleksion. Det er en ret-tethed, der er rettet mod sig selv, altså en form for dobbelt refleksion.

I Kierkegaards antropologi er selvet ikke noget, der er givet som sådan. Det findes i forskellige grader og det kan udvikles fra et svagt til et stærkere. Der er en tæt sammenhæng mellem selv og vilje forstået på den måde, at selvet ikke kan konstitueres, dersom der hos subjektet ikke er en vilje til at være netop dette selv. Anlægget for selvet er medfødt i en bestemt »styrke« – der findes børn der fra starten er så mangelfuldt anlagt, at de nærmer sig klassen af dyr, og der er børn der fra barnsben er så åndeligt anlagt, at de praktisk talt ikke har udsigt til nogen barndom. Men der findes ingen børn uden ånd overhovedet – i givet fald var de dyr og ikke menneskebørn.

Dyret lever i en umiddelbar åndløs naturtilstand, hvor det er i overensstemmelse med sig selv. Hvis mennesket kunne leve i en tilsvarende uskyl-dig naturtilstand ville ånden ikke være til stede. Det somatiske, legemet

(behov, krop, seksualitet) og sjælen (vilje, følelse, erkendelse) ville være smeltet sammen. Det er åndens tilstedeværelse (nok så udfoldet og potentiel) som muliggør adskillelsen mellem sjæl og legeme hos mennesket, – det er ånden, der sætter sjæl og legeme i et forhold, i en relation til hinanden:

Fantasi er den evne, som beforder den indre forskellighed og dermed virker udviklende for ånden. Ved ånden og ved fantasien bliver viljen, følelsen og erkendelsen forskellig fra sit umiddelbare somatiske grundlag. Forskelligheden konstituerer et forhold i mennesket. Ved ånden er det tillige et forhold, som mennesket skal forholde sig til – et forhold, der forholder sig til sig selv. Ved betoningen af forholdet, der forholder sig til sig selv, bestemmes mennesket også som stedt i en opgave – den opgave at forholde sig til forholdet.

Når mennesket ikke *kan* leve i en umiddelbarhed er det fordi det som menneske skal forholde sig til forholdet. Denne dobbeltrefleksion er bl.a. baseret på en evne eller egenskab ved psyken, som konstant bryder umiddelbarheden. Den umiddelbare overensstemmelse er ikke blot potentielt brudt ved åndens tilstedeværelse, den er også brudt i kraft af egenskaben fantasi. Fantasi er i forlængelse heraf den egenskab, som Kierkegaard tillægger størst betydning. Det er fantasien, der bryder det værende, det er fantasien, der giver tænkningen den specifikt menneskelige karakter. Ved fantasien åbnes mennesket for det, det ikke er, men afkræves tillige en forholden sig til det, det er.

»Phantasi er overhovede det Uendeliggjørendes Medium« (15:88). »Selvet er Reflexionen, og Phantasi er Reflexionen, er Selvets Gjengivelse, hvilket er Selvets Mulighed. Phantasi er al Reflexions Mulighed; og dette Mediums intensitet er Muligheden af Selvets Intensitet.« (15:89)

Fantasi understøttes i bruddet med umiddelbarheden af en yderligere egenskab ved mennesket, nemlig, at det er sprogberende. Fantasi bryder den konserverende og statiske umiddelbarhed og muliggør således refleksionen. Fantasi introducerer det andet og ubestemmelige og åbner herved for refleksionen. Men refleksionen udfolder sig først i og med sproget. Ved hjælp af sproget »dræber refleksionen det umiddelbare« (2:68).

Sproget er jo et kollektivt fænomen. Så alene i kraft af sproget peges der på noget, der er forskelligt fra det enkelte menneske. I kraft af sproget er mennesket involveret i noget, som overskrider det enkelte menneskes suverænitet. Mennesket er ikke kun et forhold, der forholder sig til sig selv, men også et forhold, der forholder sig til noget andet end det selv. Sproget introducerer ikke blot den anden, men også det andet. Ordet og sproget, som det medium, hvor *andet* viser sig for os, er en betingelse for den menneskelige udvikling, hvad enten dette sprog eller dette ord så kommer fra forældrene, samfundet eller Gud-mennesket.

Når Kierkegaard anvender begrebet *andet* i stedet for begrebet Gud, er det formodentlig for at understrege bestemmelsens generelle antropologiske gyldighed. Andet dækker således over det konkrete andet – det sociale, som det er foreslået af Katzenelson (1982, s. 237), og det dækker over en given værdi (løsrevet eller ikke-løsrevet fra det sociale). På den ene side er mennesket som psykologisk væsen bestemt derved, at det kun kan blive til i relation til et *andet*, og på den anden side er det også nødvendigt, at dette andet indeholder et eller andet retningsgivende – mennesket er som det hedder, nødt til at »fæste Ende« (18:77).

Opsummering

Når vi i indledningen skriver, at kun yderst få psykologiske teorier driter sig til at definere psyken ved sig selv, må vi i en vis forstand henføre Kierkegaards forsøg på at definere psyken til disse *få*. Men, også kun *i en vis forstand*.

Kierkegaard vil ikke benægte, hverken relationen til det *somatiske*, til *hjernen*, til det *sociale* eller *interaktionen med andre* som uomgængelige betingelser for psyken. Men han vil ikke desto mindre hårdnakket hævde, at psykens tilbliven sker på et niveau, som overskrider disse betingelser. Dette er baggrunden for at Kierkegaard mener, at der må hæftes ende. Hvis relationen til *kroppen*, eller relationen til det *sociale* osv., kunne danne et tilstrækkeligt grundlag for psyken, så ville eksistensen også kunne begribes og realiseres på baggrund af dette grundlag. Men betingelserne er netop ikke tilstrækkelige, og mennesket bliver til ud af *et intet*. Derfor skriver Kierkegaard også – »der er kun eet Beviis for Aand, det er Aandens Bevis i Een selv« (6:182).

Men når dette er sagt, skylder vi også at gøre opmærksom på den anden side af psykens irreduktibilitet – betingelserne. Mennesket er en syntese skriver Kierkegaard, men en syntese, der er kendetegnet ved den ejendommelighed, at bestå af uens begrebspar. Begrebspar som ikke lader sig forene. Grundlæggende for disse uens begrebspar er dikotomien mellem sjæl og legeme. Betonningen af sjæl-legeme forholdet, indsætter kroppen, og kroppens symbolske fordobling i sjælen, som uomgængeligt betingelser, og centrale betydningsfaktorer i Kierkegaards begribelse af psykens element. Men igen skal vi holde os for øje, at det ikke er legemet eller sjælen som determinerende faktorer, men legemet og sjælen,

som i deres modstilling til hinanden, sætter en opgave, som det er ånden om at overkomme. Ånden kan dog ikke overkomme modsætningen, men står ikke desto mindre over for at skulle bringe modsætningen til at *enes*. Et begreb om handling eller virksomhed bliver hermed slået an. Handlende omsætter den eksisterende sin eksistens til det den bliver. Denne handling sker naturligvis ikke i et tomrum, men forudsætter netop menneskets samlede grund af betingelser, som nu bliver til i anden potens. Kierkegaard skriver:

»han bliver sig selv, ganske den Samme, han var før, indtil den ubetydeligste Eiendommelighed, og dog bliver han en Anden, thi Valget gennemtrænger Alt og forvandler det. Saaledes er nu hans endelige Personlighed uendeliggjort i det Valg, hvori han uendeligt vælger sig selv« (3:207).

Kierkegaards fordring på at bestemme psyken som irreduktibel, skal således først og fremmest ses i lyset af det krav om handling eller virksomhed, som ikke ligger i betingelserne, men som betingelserne ikke desto mindre kaster af sig, i det øjeblik de vendes i selvreflektionens lys. Denne fordring, er det naturligvis muligt, begrebsligt, at indkredse, men som fordring viser den sig kun for den eksisterende – »der er kun eet Beviis for Aand, det er Aandens Bevis i Een selv« (6:182).

(2) Psyke og objektrelation

Det andet projekt handler om skizofreni. Det undersøger psykotiske personers opfattelse af sig selv og deres relationer til andre mennesker og ser på, hvad deres opfattelse betyder for etableringen af en terapeutisk alliance og dermed for udbyttet af en psykodynamisk behandling. Det teoretiske udgangspunkt for projektet er den psykoanalytiske objektrelationsteori, hvor spørgsmålet om psykens ureducerbarhed er centralt. Dette problemkompleks er det i stigende grad nødvendigt eksplicit at tage stilling til og begrunde teoretisk, idet der tilsyneladende er ved at ske en neurologisering af psykiatrien forstået på den måde, at de psykiatriske forklaringsmodeller i stigende grad baseres på neurobiologi: Sammenkædning af genetik og beskrivelsen af nervesystemet som baggrund for psykiske sygdomme. Neurologiseringen af psykiatrien har været set tidligere (i midten af 1800tallet) og blev afløst af den Kraepelinske klinisk baserede psykiatri omkring århundredskiftet. En af årsagerne til dette skift var meget simpelt idet neurologiseringen ikke havde ført de behandlingsmæssige fremskridt med sig, som medicinerne havde stillet i udsigt. Omend der næppe er tvivl om, at neurologiseringen af psykiatrien ad åre igen vil tabe terræn, er det under alle omstændigheder vigtigt, at føre diskussionen om reduktionen af psyken, bl.a. fordi ens holdning til dette spørgsmål har direkte behandlingsmæssige konsekvenser.

Et afgørende spørgsmål om psykens irreduktibilitet i forhold til neuro-

biologien ved skizofreni og skizofrenibehandling handler om kausalitet. Hvis skizofreni kan forklares udelukkende ved »opadgående« kausalitet, der reducerer de psykiske overbygninger på det neurobiologiske substrat til rene epifænomener, vil man kunne argumentere for det overflødige i, at beskæftige sig med det psykiske niveau og forandringer på dette ved skizofreni. Denne antagelse ligger bag megen neurobiologisk skizofreniforskning. Imidlertid er det langtfra lykkedes, at finde en ren neurobiologisk forklaring på skizofreniens opståen. Tværtimod svækker den nyeste forskning den genetiske sammenhæng, der længe har været anset for at være en væsentlig del af årsagen (Davis et al 1995). I dag betragter neurobiologer således mere skizofreni som en udviklingsforstyrrelse (Hemmingsen 1997) med en ret lav genetisk faktor. Udviklingsforstyrrelsen tænkes at hænge sammen med en »forkert« opbygning af synapser i de første 2-3 udviklingsår, (der sættes i gang af genetiske og af intrauterine skader på hjernen) samt en forkert elimination af synapser i 7-15 år alderen. Den afvigende lagring og aktivering af informationer, der bliver konsekvensen, udgør det der med et diffust begreb kaldes »sårbarhed« og ved en yderligere forværring udvikler sig til egentlige psykotiske symptomer. Disse hypoteser er man dog på nuværende tidspunkt ude af stand til at dokumentere på neurobiologisk niveau. Hypoteserne er dog interessante, idet både opbygning og bortfald af synapser i neuropsykologien generelt anses for at være (delvis) styret af ydre stimulering, dvs miljøfaktorer, hvor Schore (1994) argumenterer for, at den væsentligste miljøfaktor i denne påvirkning af hjernes udvikling, er det emotionelle samspil mellem mor og barn. Dette åbner for psykologiske faktoreres betydning for udviklingen af skizofreni inden for neurobiologers egen selvforståelse (og hermed for eksistensen af nedadgående kausalitet). Samtidig er denne hypotese ikke i modstrid med den psykodynamiske teori om årsagerne til skizofreni, hvor utilstrækkelige udvikling (sbetingelser) i de tidlige barndomsår tillægges betydning for dannelse af skizofreni, uden at udelukke forskelle i de neurobiologiske forudsætninger for optimal udvikling.

Ved psykologiens betydning i forhold til skizofreni er presset klart størst, hvad angår den neurobiologiske reduktionisme, og dens behandlingsmæssige konsekvenser med udgrænsning af al anden behandling som sekundær i forhold til den medicinske. Heroverfor står på den anden side spørgsmålet om psykens irreduktibilitet, set i forhold til det relationelle rum, der udspiller sig mellem to psyker, altså spørgsmål om der er noget særligt intrapsykisk, der adskiller sig fra det interpsykiske. Objektrelationsteoriene, som dette phd-projekt bygger på, er en af de versioner, der i vores indledningsvise model bestemmer psyken i forhold til andre psyker/mennesker. Der eksisterer også reduktionistiske interaktionsteorier, der har en vis indflydelse behandlingsmæssigt, nemlig visse udgaver af systemiske teorier og deraf afledte terapiformer (Selvini et. al. 1983). De mener, at det er systemet og ikke personen, der er psykotisk, og der-

ved mener de, at en ændring af systemet kan fjerne psykosen og på den måde ser de bort fra de ændrede intrapsyriske strukturer, psykosen er indlejret i, og som er en del af personen, der ikke nødvendigvis lader sig ændre i takt med ændringer i de ydre forhold. Tilsvarende tendens til reduktion af intrapsyriske elementer til blotte »nedslag« eller kopier af de ydre relationer ses hos den symbolske interaktionisme og til dels i interpersonelle teorier (Benjamin 1993). Heroverfor står objektrelationsteoriene, der som fokus har en beskrivelse af den indre psykiske forarbejdning og organisering af relationerne til de ydre kærlighedsobjekter. Det særegne ved objektrelationsteoriene er deres insisteren på eksistensen af særlige indre forarbejdningsprocesser og deres analyse af, hvordan de indre psykiske repræsentationer dannes i et samspil mellem ydre realitet og indre forarbejdning. På denne måde fastholder de f.eks. et psykisk forarbejdningsniveau mellem ydre påvirkning og neurobiologisk informationslagringsproces. Vi vil i det følgende gøre rede for de psykiske elementer/instanser/begreber, der er centrale for objektrelationsteoriernes bestemmelse af psyken og den psykiske udviklingsproces som noget forskelligt fra både neurobiologi og ydre interaktion, og dermed for noget irreduktibel psykologisk.

Vi har bestemt (og vil senere uddybe) psyken som menneskets psyke. Det vi er interesseret i er at bestemme det specifikt menneskelige og ikke rækken af psykiske funktioner, som findes hos andre dyr. Den franske psykoanalytiker Laplanche har indført en skelnen mellem det adaptive register og det psykoseksuelle register, hvor det psykoseksuelle er det specifikt menneskelige forstået på den måde, at mennesket både har et adaptivt register og et psykoseksuelt, mens andre dyr kun har et adaptivt. Det adaptive er alle de funktioner, som tilpasser organismen til omverdenen og en lang række begreber i psykologien er anvendt til at beskrive dette register, såsom behov, instinkter, kognitive funktioner. Menneskets adaptive register består af en videreførelse af før-menneskelige psykiske funktioner: perceptuelle, hukommelsesmæssige, tænkemæssige osv. Der er også specifikt menneskelige adaptive funktioner bl.a. i kraft af hele det »løft« som sproget indebærer. Men det mest interessante for psykoanalysen er det psykoseksuelle register, der i sin klassiske udgave bl.a. omfatter det ubevidste, drifterne (andre dyr har ikke drifter, men instinkter), Ødipus-komplekset osv. – alt det, der danner personligheden, identiteten og selvet.

Spørgsmålet om det adaptives betydning har været ganske omdiskuteret i psykoanalysen. Med den amerikanske jeg-psykologi blev bøtten så at sige vendt om – de adaptive funktioner blev opprioriteret, mens objektrelationsteoriene fra starten (Melanie Klein) fastholdt det psykoseksuelle som det altgørende. I nyere tid (specielt efter opgøret med jegpsykologien fra midten af 1970'erne) er der foretaget adskillige forsøg på, at integrere de to synsvinkler. Kernberg og hans SOA elementer (selv-objekt-

affekt) er ét forsøg, mens den nyere objektrelationsteori baseret på Bion er en anden.

Den psykoseksuelle udvikling halter i en vis forstand langt bagefter den kognitive. Denne »halten bagefter« er dog kun en sådan, hvis man anlægger de adaptive kriterier som sammenligningsgrundlag. F.eks. indtræder den kognitive objektkonstans eller objektpermanens meget tidligt, formentlig fra 7-8 mdrs. alderen (afhængig af, hvordan man definerer den). Den affektive objektkonstans er væsentligt senere, og nogen vil hævde, at den reelt først er konstitueret i puberteten. Hele det psykoseksuelle område, hvor affekterne er den vigtigste del, kan i starten af psykens udvikling kun overleve ved at knytte sig til de adaptive funktioner. F.eks. konstitueres den orale partialdrift kun ved at kunne støtte sig til den fysiologiske behovstilfredsstillelse, herunder sutrefleksen. Det afgørende er imidlertid, at det psykoseksuelle løsrives fra det kognitive og i løbet af sin udvikling får etableret selv-strukturen, personligheden, karakteren, identiteten (herunder kønsidentiteten).

Psykoserne er tilstande som – med ovennævnte terminologi – har en psykoseksuel ætiologi men en symptomatologi der ligger inden for begge registre. Det er sandsynligt, at dysfunktionelle adaptive funktioner kan understøtte udviklingen af en psykose, men de vil ikke kunne fungere som en tilstrækkelig betingelse. Det er altså altid nødvendigt med psykoseksuelle komponenter i ætiologien. Med sit »reverie« begreb har Bion forsøgt at tænke relationen mellem affekter og tanker på en anden måde der kan differentiere forståelsen af psykosernes symptomatologi. Bion hævder, at barnets evne til at tænke opstår gennem moderens reverie funktion dvs. hendes indoptagen af barnets følelser og hendes »fordøjelse af dem« som er den begyndende symbolisering. Denne symbolisering af følelser er selve tænkningens væsen og den emotionelle kontakt til moderen sætter således barnet i gang med at kunne tænke. I og med evnen til at tænke dannes, etableres der et psykisk rum, en psyke (og det at rumme symboliserede følelser er psykens indhold og funktion). Tænkning er en måde at kunne håndtere sine følelser gennem symbolisering fremfor gennem handling (acting out) eller direkte i kroppen (psykosomatisk). Forstyrrelser i denne »fordøjelsesproces« mellem kærlighedsobjekt (mor) og barn kan ifølge denne teori føre til kognitive forstyrrelser, forstyrrelser i evne til at tænke, som det bl.a. ses ved skizofreni (Meltzer 1978).

Denne opfattelse af forholdet mellem følelser og kognition bunder i en mere differentieret opfattelse af både begrebet affekt og begrebet kognition end den der udtrykkes i den mere grove opdeling og adskillelse af den kognitive og den affektive udvikling. Dette peger på betydningen af at få en afklaring af disse begreber, der bruges i mange forskellige betydninger indenfor og mellem forskellige psykologiske teorier.

I den klassiske kleinianske objektrelationsteori er psyken fra fødslen bestemt ved meget få træk. Den intrauterine tilstand har etableret en fo-

restilling om lyst, fødselstraumet en forestilling om ulyst og endvidere findes en række forsvarsmekanismer, som er de egentlige midler til opbygning af psyken – herunder især introjektion og projektion. I første omgang etableres en imaginær grænse mellem det ydre og det indre. Den er imaginær i den forstand, at det indre er identisk med de lystbetonede oplevelser/forestillinger og det ulystbetonede er tilsvarende identisk med det ydre. I de første måneder opbygges en kerne i det lystbetonede og når den er tilstrækkelig stabil er der mulighed for at nærme den imaginære indre – ydre opdeling til den reelle. Den reelle indre – ydre opdeling indebærer at der kan være både gode og onde objekter i både det indre og det ydre, uden at det indre trues af desintegration. Når den reelle indre – ydre opdeling er etableret, vil der være dannet en instans i psyken som er udgangspunkt for dannelsen af det udbyggede selv med tilknyttet oplevelsescentrum, bevidsthed, selvreflektion, vilje osv. Men den gamle imaginære lyst-dannelse lever videre i form af det ubevidste. Tilpasningen og udviklingen af det reelle selv kan kun ske på bekostning af at der etableres et psykisk (topisk) ubevidst, altså en del af psyken der er ligeså »psykisk« som den bevidste del, men som ikke uden videre kan blive bevidst, og som for dele af den, aldrig vil kunne blive bevidst.

I nyere udvikling af objektrelationsteorien er man i højere grad begyndt at operere med en medfødt selvdannelse. Allerede Mahler mente at aspekter af jeg'et var medfødt, omend det er vanskeligt at se om det kun er de kognitive jeg-funktioner (hukommelse, perception osv.) hun mener. Under alle omstændigheder er der mange der i dag mener, at der ved fødslen eksisterer et rudimentært kerneselv, hvorom individualiteten opbygges. Dette kerneselv er andet end det kognitive oplevelsescentrum – der er aspekter ved det som også involverer det affektive, bl.a. som centrum for oplevelse af affekterne. Samme synspunkt er i øvrigt forsvaret af D. Stern.

Opsummering:

Ved psykologiens bidrag til forståelsen af skizofreni rejser spørgsmålet om psykens irreduktibilitet både i forhold til nervesystem/hjerne og i forhold til interaktioner med andre, som to af forbindelserne til andre videnskaber som indgik i vores fælles model ovenfor. I forhold til neurobiologien bygger psykens irreduktibilitet på den hypotese at årsagerne til skizofreni ikke kan forklares udelukkende på et neurobiologisk niveau. Den psykiske udvikling og de psykiske forarbejdningsprocesser antages at influere på hjernens udvikling og på de neurobiologiske processer og dermed at have kausal betydning for udvikling af skizofreni både hvad angår de psykiske symptomer og de neurobiologiske processer, de psykiske symptomer er indlejret i, en antagelse der støttes af den nyeste viden om skizofreni og hjernens udvikling indenfor neurobiologien.

Psykens irreduktibilitet i forhold til de ydre relationer bygger på antagelsen af at der foregår en indre psykisk forarbejdning af de ydre inter-

aktioner, hvorfor psyken ikke kan forklares ud fra de ydre interaktioner alene, som kopiering eller blotte nedslag af ydre forhold, men må forstås og analyseres som indre processer og strukturer kvalitativt forskellige fra de ydre interaktioner.

Ud fra objektrelationsteorien er det specifikt psykiske defineret ved to størrelser, selvet og det ubevidste. De betegner så at sige en intrapsykisk relation, som hver på deres måde bestemmer psykens tilstand og udvikling, og de er begge hinandens betingelse. Det er endvidere definerende for den menneskelige psyke, at den kun kan eksistere ved at spinde et net af relationer til andre i omverdenen. Den skal både forstås i en livshistorisk ramme og i en aktuell ramme. Livshistorisk i den forstand at individets hele livshistorie er et uendeligt net af relationer, som for en stor dels vedkommende eksisterer i det ubevidste og er struktureret efter individspecifikke mønstre. Men også aktuelt, idet individet kun eksisterer som levende ved hele tiden at opretholde og gentage disse mønstre i relationen til den anden. Psykisk er individet ikke afgrænset til dets fysiske og fysiologiske krop – det er udstrakt i relationen til alle de andre mennesker som det relateres til – døde og levende, imaginære og reelle. Til forskel fra de mere sociologiske varianter af interaktionsteoriene lægger objektrelationsteorien i højere grad vægt på at der i dette netværk dannes psykiske instanser, – ubevidster, selver o.lign. Alt efter temperament kan de ses som knudepunkter i netværket eller som egentlig relativt autonome størrelser, men denne forskel er mindre vigtig. Det vigtigste er den »dynamiske relationalitet« som vi alle er et produkt af og den intrapsyke relation mellem selvet og det ubevidste.

Desuden rejser objektrelationsteoriene spørgsmål om definitionen af og forholdet mellem det affektive og det kognitive, hvor der savnes en nuancering af disse begreber og deres indbyrdes relation for at kunne forklare de kognitive og affektive forandringer ved skizofreni.

(3) Psyke og nervesystem

Det tredje projekt er neuropsykologisk og stiler efter en beskrivelse af personlighedsændringer ved hjerneskader. Det at kognitiv psykologi og neuropsykologi i mange tilfælde er to sider af samme sag bevirker, at neuropsykologien fravælger at beskæftige sig teoretisk og metodemæssigt med emotioner og personlighed. Men selv om neuropsykologien selvsagt har det som »en fisk i vandet« under det dominerende psykologiske paradigme (kognition-computervidenskab-neuropsykologi), så er der dog også kritiske røster, som er relevante i denne sammenhæng. Når en kendt neurolog udgiver en bog, der i højere grad tager hensyn til det affektivt-følelsesmæssige, lanceres det som en revolutionerende nyhed, hvilket det måske er for visse grene af neuropsykologien, men bestemt ikke for alle (Damasio 1994). Specielt når det viser sig, at Damasio's teori om følelser for så vidt blot placerer dem som laverestående psykiske pro-

cesser. Som det vil fremgå nedenfor er der på trods af dette tale om et fremskridt.

Projektet har bl.a. to sider. Dels en empirisk påvisning af at frontallappskadede rent faktisk har symptomer, der vedrører de personlighedsmæssige og sociale aspekter af individet. Dels et forsøg på teoretisk, at åbne for en udvidelse af neuropsykologien således at den, i højere grad end tilfældet er idag, har mulighed for, at tage højde for disse ikke-kognitive sider af mennesket. Spørgsmålet om reduktionisme er også her afgørende.

Den empiriske forskning præges i høj grad af forsøg på at lokalisere personlighedsdimensioner i bestemte hjerneområder. Målet for projektet er dels at påvise, at det er muligt på videnskabelig vis at identificere og præcisere psykiske ændringer af personlighedsmæssig art efter en hjerneskade, dels at argumentere for, at det ikke er tilstrækkeligt med en lokalisationistisk bestemmelse af det neuroanatomiske eller neurokemiske substrat for personligheden. De psykiske ændringer er langt mere komplekse og individuelle end som så, og den måde hjerneskaden kommer til udtryk på, må ses i lyset af ontogenesen.

Neuropsykologien og genetikken kan siges at have samme problem. Mikroniveaet er i begge discipliner relativt godt udforsket – henholdsvis neuronteorien og DNAets opbygning af parvise nucleinsyrer. I forbindelse med DNAet og den genetiske reduktionisme er det en god ide at huske på, at DNAet via forskellige mellemed producerer proteiner. DNAet koder for proteiner og intet andet. Hvordan man når fra proteiner til adfærd er der ingen der ved, det forudsætter man, at man kan. Proteiner er bl.a. det, der danner specifikt væv. Vævet indgår i diverse former for fysiologiske systemer – det hormonelle, nervesystemet osv. Og herfra og til adfærden er der jo ikke så langt. Mener man. Inden for neuropsykologien er man nået en anelse videre. Over neuronniveaet har man – via diverse mellemed – fastslået en nogenlunde omend grov funktionel lokalisation af sansemodaliteter og motorik. Problemet er blot, at der ikke er nogen entydig relation mellem anatomisk skade og symptom. Men selv om det var sådan, at kognitive dysfunktioner entydigt kunne relateres til præcise anatomiske skader (hvad de ikke kan), så ville dette ikke være tilstrækkeligt. Den entydige lokalisation ville være opnået på det grundlag, at man havde set bort fra alt det ikke-kognitive ved mennesket. Alene det, at enhver kognitiv dysfunktion af nævneværdig omfang vil have psykisk-emotionelle-identitetsmæssige følger, er jo tilstrækkeligt til at konkludere, at der ikke kan være tale om en entydig relation. Det symptomkompleks, der bliver resultatet vil altid bestå af både kognitive dysfunktioner og følelses- og identitetsmæssige symptomer. Her vil man automatisk sige, at de følelsesmæssige symptomer er naturlige og indlysende reaktioner på de kognitive dysfunktioner. Men hvordan skulle man kunne afgøre det? Hvis alle kognitive dysfunktioner altid medfører følelsesmæssige osv. symptomer, så vil det billede, der f.eks.

kan fastholdes via en scanning, altid vise begge dele. Og det er selvsagt ikke alle mennesker der reagerer følelsesmæssigt ens på samme neuroanatomiske læsion. Det givne mønster vil således altid være forskelligt.

For at nærme sig en gangbar vej, til at komme uden om reduktionismen, og samtidig både bevare det bevaringsværdige i den eksisterende neuropsykologi og få beskrevet de andre og ikke-kognitive sider af psykens reaktion ved hjerneskader, skal der udarbejdes nogle andre modeller og tænkemåder. To positive aspekter er fremsat af henholdsvis Jason W. Brown (Brown 1988) og Damasio (Damasio 1994).

Brown mener, at symptomer efter hjerneskade repræsenterer normale trin i tænkings- og adfærdsprocessen. Hans begreb »mikrogenese« bygger på en antagelse om, at mentale repræsentationer som f.eks. perceptioner, ideer, handlinger og affekter har en forhistorie, der udgør størstedelen af disse repræsentationer og udtryks struktur. Denne forhistorie er psykiske »mellemregninger«, som normalt ikke når individets bevidsthed, hvor udtalelser eller adfærd blot er toppen af isbjerget. Brown siger, at den aktive eller kausale agent i tænkning er selve processen, som leder frem til forestillingen eller repræsentationen, det er ikke repræsentationen (det bevidste) i sig selv. På den måde folder psyken sig ud fra dybden til overfladen, ikke fra en forestilling til en anden, svarende til, at det er den ubevidste »tænkning« fremfor det foregående bevidsthedsindhold, som skaber indholdet af den næste bevidste tanke.

I den gængse neuropsykologi opfattes følelser som primitive og nærmest som kropslige udtryk i psyken. Denne »primitivisering« af følelserne underbygger en klassisk skelnen mellem det rationelle og det følelsesmæssige, som der givetvis ikke er belæg for. Det er ikke muligt, at udskille det følelsesmæssige i de psykiske, kognitive, emotionelle, identitetsmæssige følger efter en hjerneskade. Følelserne må ses som integrerede i og nødvendige betingelser for den psykiske kompensatoriske bearbejdning. En af de få neuroforskere, der har taget et skridt i denne retning er Damasio, som argumenterer for, at der ud fra nogle primære emotioner udvikles *sekundære emotioner*, som er koblet til erfaringsdannelsen. Via såkaldte *somatiske markører* gør denne erfaringsdannelse os i stand til hurtigt og ubevidst at vurdere om vi finder en situation el.lign. umiddelbart personligt fordelagtig eller ufordelagtig f.eks. Oplevelser relateres øjeblikkelig til vore erfaringer og dermed til den personlige mening oplevelserne har for os. Dette er ikke den endelige løsning på følelsernes primitivisering, men alene at en kapacitet som Damasio mener, at der er behov for at gøre noget ved neuropsykologiens opfattelse af følelserne, er et fremskridt.

Endelig har Damasio et bud på selvets neurale grundlag, som ikke er uforeneligt med f.eks. objektrelationsteorier. Selvet blev (re)introduceret i neuropsykologien i Stuss og Benson's (1986) model af hjernefunktionernes hierarkiske opbygning, idet de øverst i dette hierarki placerer »self-awareness« eller »self-consciousness«. Men Damasio går mere i

detaljer med, på hvilken måde selvet kan tænkes at opstå. Han taler om to sæt af repræsentationer – selvbiografiske og kropslige, sidstnævnt ment som kropsforandringer i forbindelse med perceptionen af et objekt. Når han ikke kalder dem »objektrepræsentationer«, hvilket kunne være nærliggende, er det fordi han ser ændringer i kropslige tilstande som det, der er forudsætningen for oplevelsen af subjektivitet, dvs. mellemedet fra »verden udenfor« til individet. Han overser således ikke kroppens rolle i bevidstheden.

Uddybende foreslår han, at subjektivitet – eller subjektet – opstår, når hjernen ikke blot skaber forestillinger om et objekt, ikke blot forestillinger om organismens reaktion på objektet, men en tredje type forestilling: Forestillinger om organismen i færd med at percipere og reagere på objektet. De neurale strukturer som ligger bag er ikke identiske med strukturer, der underbygger forestillinger om selv eller objekt, men er reciprok forbundet med begge i såkaldte konvergens zoner. Det er ud fra denne tredje type af forestillinger, at det subjektive perspektiv opstår i repræsentationer af selvets relation til ydre objekter.

Opsummering

At arbejde med en ikke-reduktionistisk model inden for neuropsykologien idag er ikke let, og man bliver nødt til at skelne mellem forskellige faser og udviklingslinjer. Der er i de sidste årtier stadig flere forskere, som arbejder med at udlede det neuronale grundlag ikke blot for perception, kognition eller primitive affektreaktioner, men også for mere komplekse psykiske fænomener som jeg-funktioner, psykiske forsvarsmekanismer og bevidsthed. Behovet for grundforskning af den art opleves nok ikke mindst, hvis ens praksisfelt er arbejdet med rehabilitering af hjerne-skadede, når det altså er individet som helhed i sin sociale forankring – eller pludselige mangel på samme – der er i fokus. Når det i sidste ende er så vigtigt ud fra denne neuropsykologiske vinkel at insistere på, at psyken er irreduktibel, er det altså fordi man i modsat fald ikke har mulighed for at forstå, beskrive og vurdere helt centrale aspekter af psyken, som kan forandres ved en hjerneskade.

(4) Psyke og soma

Det fjerde og femte projekt ligger begge inden for psykosomatikken. Det ene vedrører en empirisk undersøgelse af patienter med atopisk dermatitis (en hudlidelse) og det andet en undersøgelse af oplevelsen og mestringen af kirurgisk behandling af brystcancer. Begge projekter tematiserer den psyko-somatiske kausalitet og spørgsmålet om identitetsdannelse og krop. Mens det førstnævnte projekt er centreret om en sygdoms opståen, udvikling og behandling, er det andet projekt centreret om et somatisk indgrebs påvirkning af identitetsdannelse m.m. Den principielle psykosomatiske relation og kausalitet behandles i dette afsnit, mens an-

dre aspekter, specielt spørgsmålet om identitetsdannelse, vil blive diskuteret løbende.

Psykosomatikken er traditionelt et af de centrale områder for diskussion af det psykofysiske problem og derfor også centralt i spørgsmålet om psykens reduktion. Man kan imidlertid roligt sige, at det ikke er sådan, at man har afklaret spørgsmålet inden for psykosomatikken, og at teorierne i mange tilfælde er baseret på en reduktionistisk opfattelse af forholdet mellem fysiologi, hormoner og emotioner. Det er givetvis udtryk for manges holdning til det psykosomatiske problem, når Lipowski argumenterer for, at man nedlægger termen psykosomatiske sygdomme, idet alle sygdomme for ham at se er bio-psyko-sociale (Lipowski 1984). Omvendt kan man sige, at dette synspunkt er udtryk for en opgivelse af en løsning, – at hævde at alle lidelser er bio-psyko-sociale er teoretisk meget lidt anvendeligt.

Det er meget almindeligt at antage følgende: *Symptomer opstår på grundlag af en kombineret virkning af disposition og udløsende situationer (traumer)*. Problemet med en sådan formulering, der givetvis er korrekt, er at både disposition og udløsende situationer er så tilpas vage begreber at de stort set kan betyde hvad som helst: Begreberne må præciseres.

Disposition: Man kan skelne mellem en fysiologisk konstitutionel del og en psykisk konstitutionel del. En fysiologisk disposition kan opfattes som fysiologiske svagheder i organismen. Den psykiske konstitution kan opfattes som psykiske konsekvenser af den fysiologiske. Den fysiologiske konstitution kan bestå i en vægtning af de forskellige sansemodaliteter individuelt, f.eks. ved forskellig receptivitet og forskellig muskelstyrke/-koordinering osv. Der er altså tale om en slags dispositionel ur-grammatik der er relativ træg, dvs. upåvirkelig af den fysiologiske og psykiske opdragelse. (Det er meningen, at der skal stå fysiologisk opdragelse).

Udløsende situation: Både udløsende situation og traume er dårlige begreber hvis de henviser til én bestemt situation. Traume bruges også i en forårsagende betydning, og der må skelnes mellem tidslig traumatisering – som aldrig er én enkelt situation, men et utal af situationer, som der dannes et traumatiserende mønster i – og så den udløsende situation, som godt kan være en enkelt situation eller et enkelt »strukturelt« træk ved ens aktuelle livssituation (arbejdsløshed, skilsmisse osv.)

Uenighederne om hvilken psykosomatisk model der er den mest hensigtsmæssige er et spørgsmål om hvorvidt alle fire faktorer (den fysiologiske disposition, den psykiske disposition, det grundlæggende traumatiske mønster og det udløsende traume) er relevante.

(a) Hvis et symptom kan forklares/begrundes alene ud fra kun den fysiologiske disposition – så er det ikke et psykosomatisk symptom, men kun et somatisk. Der er en direkte forbindelse mellem den fysiologiske disposition og symptomet. Kausaliteten er fra noget fysiologisk til noget fysiologisk.

(b) Kombination af fysiologisk disposition og udløsende situation: Har man en fysiologisk disposition som ikke er tvingende til at udvikle et mavesår skal der et udløsende traume til for at mavesåret udvikles. Herved kombineres en dispositionel og et traumatisk aspekt. Denne version kan f.eks. kombineres med en stress-teori for at understøtte det sygdomsfremkaldende i den udløsende situation. Kausaliteten er fra noget fysiologisk via en nødvendig psyko-social situation til noget fysiologisk.

(c) Når vi indledningvis hævder at de primære niveauer er inklusive, indebærer dette, at fænomener på ét niveau ikke kan overskride eller tilsidesætte lovmæssigheder på niveauet under. Dette indebærer, at der ikke kan opereres med en entydig nedadgående kausalitet forstået på den måde, at det psykiske direkte griber ind i fysiologien og skaber fysiologiske processer, som ellers ikke ville kunne udvikles. Der vil imidlertid heller ikke kunne opereres med direkte og entydige opadgående kausaliteter, idet konsekvensen ville være, at psykens irreduktibilitet ville tilsidesættes. En mulig løsning er en form for nedadgående kausalitet, der ikke er skabende, men *selekerende*. Dette indebærer, at der også tages hensyn til den tidlige traumatisering, idet et traumatiserende mønster på det psykiske niveau forbereder bestemte symptomtyper, som så endeligt kommer til udtryk i kraft af den udløsende traumatiske situation. Det er altså nødvendigt, at operere med alle fire elementer (den fysiologiske disposition, den psykiske disposition, det grundlæggende traumatiske mønster og det udløsende traume).

At opfatte den psyko-somatiske relation som nedadgående selekerende skal forstås på den måde, at kroppen og nervesystemet til enhver tid indeholder et væld af specifikke udviklingsmuligheder. På ethvert givet tidspunkt indeholder vores nervesystem x antal muligheder for at realisere en fremtidig tilstand. Til et bestemt tidspunkt har organismen potentielt en række udviklingsmuligheder, hvoraf én bestemt eller en delmængde realiseres til det næste tidspunkt. Det psykiske fungerer ved at sætte nogle grænser for den næst følgende tilstand – og virker altså ligesom miljøet ved at definere bestemte udviklingsruter og vanskeliggøre andre.

Psyken kan således ikke skabe et psykosomatisk symptom uden videre – der skal være fysiologiske betingelser til stede for symptomet. Til gengæld er de fysiologiske betingelser ikke tilstrækkelige idet der på ethvert givet tidspunkt fysiologisk er betingelser til stede, der kan udvikle mange forskellige symptomer. Det psykiske – som i forbindelse med det

tidslige traumatiske element svarer til hele livshistorien – vælger/selektorer ved at begrænse realiseringen til et specifikt symptom.

Udover spørgsmålet om kausalitet tematiserer de to projekter spørgsmålet om, hvordan og i hvilken udstrækning kroppen er en del af selvet eller identiteten. Kroppen relaterer sig til psyken både som præsentation og repræsentation.

Kroppens præsentation benævnes ofte kropsskema og er en slags akkumulation af sensoriske kropsoplevelser. Dvs. hjernens evne til at opfange og organisere kroppens vægt, form og størrelse, samt dens eller dens deles bevægelser og orientering i rummet. En slags handledisposition mht. bevægelser og positurer (Head 1926, s.488f). Perceptionen af kroppens positur afhænger ikke blot af de specifikke input fra proprioceptive receptorer, men også af deres forhold til tidligere kropslige positioner og positurer. Kroppens præsentation i psyken foregår ofte uden for bevidstheden og indbefatter ikke en refleksion i gængs forstand. Dvs. der er tale om en implicit viden. Forholdet til kroppen har på dette plan eksistentiel karakter fremfor at være objektivt og der er ikke en separation mellem krop og selv.

Kroppens repræsentation, som ofte benævnes kropsbillede, opfattes almindeligvis noget bredere end kropsskema'et. Det involverer psykiske funktioner og ofte også en social dimension. Schilder (1935, s.11) definerer kropsbillede som »det billede af kroppen vi danner i sindet«, dvs. den måde kroppen fremtræder for os selv. Kropsbilledet fremkommer gennem sanserne. Specielt den visuelle og auditive sansemodalitet er vigtige, da disse kan genkaldes på det mentale plan (Vælde 1987). Men kropsbilledet er ikke blot en perception. Det kan ikke reduceres til »et mentalt billede«. Kropsbillede rummer perceptuelle, emotionelle og kognitive aspekter, men disse aspekter lader sig kun kunstigt skille (Gallagher 1986). Kendskabet til kroppen, dens opbygning og funktionsmåder reflekteres i kropsbillederne. Ligeledes gør emotioner knyttet til kroppen og dens dele. Desuden associeres kropsbilledet ofte med andres vurderinger og reaktioner på individets fremtræden og handlinger.

Desuden åbner kroppens repræsentation op for en ny måde, at forholde sig til kroppen. Som noget adskilt, forskelligt fra en selv. Herved er der mulighed for identificering og integrering og for distancering eller fremmedgjorthed. På et oplevelsesmæssigt plan er individet i stand til, at delagtiggøre andre i viden og oplevelse af kroppen og i stand til at bearbejde sin viden og oplevelse af kroppen. Endelig opleves kroppen ved repræsentation som objekt for andre. Faktisk er det gennem oplevelsen »at være for andre« at kroppen som repræsentation/objekt afsløres (Toombs 1992 s. 58).

Kroppen spiller en central rolle i dannelsen af selvet og identiteten. (Allerede William James definerede i tidernes morgen individets krop som en del af selvet). Individets identitet udvikler sig i et samspil mellem individets krop og omverdenen. Til at begynde med falder oplevelsen af

identitet hos børn sammen med kropsskemaet. Senere bredes den ud og falder mere sammen med selv'et (forstået som biologisk/psykisk/social størrelse). Når selvet dannes bliver det fundament for identiteten. (Torras De Bea 1987)

I langt højere grad end almindeligt antaget, indgår kroppen i selvets dannelse, og somatiske dysfunktioner og deformationer har således store konsekvenser for selvopfattelse og identitet.

Foruden at kroppen er psykisk repræsenteret og har betydning for selvet og identiteten, præsenterer kroppen også selvet for andre. Dette lægger op til understregningen af, at selvet og kroppen er en konstruktion, der foregår i et socialt rum. Forstået på den måde, at selvet (og identiteten) hele tiden skal opretholdes og produceres i kraft af de relationer man indgår i til andre. En stor del af selvet ligger ikke inde i hovedet, men eksisterer kun i kraft af den uendelige afprøvning i relationerne til andre, synliggjort via kroppen.

Kroppe såvel som mennesker bliver afvist og accepteret. Disse reaktioner er i høj grad med til at forme pågældende individs identitet. F.eks. har man hos børn, som fremtræder anderledes, f.eks. har flyveører eller hareskår, fundet at de er i stor risiko for at blive udsat for andres drillerier, og at de møder mindre imødekommenhed. Hvilket uundgåeligt får konsekvenser for selv og identitet. Man har desuden fundet, at attituderne hos forældrene til deres deformerede barn er af stor vigtighed. Dersom andre aktiver hos barnet kan anerkendes og udvikles, kan der kompenseres for de negative aspekter ved kropsbilledet.

Opsummering

I forhold til det fælles tema om psykens irreduktibilitet er det vigtige i ovenstående kausalitetsdiskussion, at en irreduktibilitet er forenelig med en afvisning af en direkte nedadgående kausalitet. At psyken ontologisk er irreduktibel indebærer altså ikke, at den råder over uindskrænkede nedadgående kausaliteter. Den ontologiske antagelse kan bevares ved at antage, at psyken virker selekterende på en række potentielle udviklingsmuligheder. Endvidere ses det, at forholdet mellem krop og psyke må differentieres på en sådan måde, at der skelnes mellem forskellige kroppe – i sidste ende mellem kroppen som fysiologisk, kroppen som indgående i interaktion med andre, kroppen som psykisk repræsentation og aktivt element i selvets dannelse og opretholdelse, samt kroppen som socialt interpreteret.

(5) Psyke i sociokulturel kontekst

Det sjette projekt betoner psykens socio-kulturelle forankring. Målgruppen er flygtningebørn og unge i social og kulturel transition; desuden indgår en tillempet kontrolgruppe af indvandrerbørn. Der tages udgangspunkt i et subjektperspektiv og forskningsmetodisk i et medfor-

skerperspektiv (Holzkamp 1983), hvor børn og unge indgår som informanter med deres specifikke erfaringer i henhold til opvækst og udvikling i en flerkulturel kontekst.

Prioriteringen af den socio-kulturelle kontekst forudsætter en kritisk refleksion af psykologien som videnskab. Den moderne psykologi fokuserer i høj grad på begrebet individualitet, men dette begreb er en vestlig konstruktion, som medfører et selvbegreb, der lægger hovedvægten på egenskaber som uafhængighed, adskilthed fra andre, unikke indre attributter m.v. Et socio-kulturelt selvbegreb bestemmer egenskaber, som de ovenstående i relation til den samfundsmæssige kontekst selvet er dannet i. I asiatiske, afrikanske samt adskillige sydeuropæiske kulturelle sammenhænge insisteres på en fundamental forbundethed mellem individer, med en selvkonstruktion til følge, som er karakteriseret ved andre egenskaber end den individualistiske. De forskelligartede selvkonstruktioner har indflydelse på og kan i mange tilfælde determinere den individuelle erfaring og i forlængelse heraf de kognitive, emotionelle og motivationelle processer (Marcus et al 1991, s. 224).

Den individuelt baserede selvkonstruktion betoner en inferentiel-kategoriel kognitiv stil og jeg-fokuserede emotioner eller tilsvarende, som er i overensstemmelse med uafhængighed og autonomi. Ikke-vestlige selvkonstruktioner betoner det relationelt-kontekstuelle, andre-fokuserede emotioner og fællesskabs-relaterede motiver. Der er selvsagt et antal generelle eller universelle aspekter ved selvet, men herudover en række funktioner, der indholdsmæssigt kan specificeres forskelligt, afhængig af sociokulturel kontekst. Nogle af disse selv-universalier er, at selvet er forankret i kropslige »skemaer«, der sikrer en fundamental tidslig og rumlig tilstedeværelse, en skelnen mellem ydre og indre, som indebærer, at der eksisterer et indre rum for tanker, drømme, dagdrømme osv., som ikke er tilgængeligt for andre (psyker).

En beskrivelse af ovennævnte målgruppes selvdannelser kompliceres yderligere af, at der må tages hensyn til en række transnationale processer, globalisering og migration, hvorfor der i forlængelse heraf optræder hybride blandingsformer. De i det ovenstående skitserede polære distinktioner reformuleres m.v. For at tage hensyn til den socio-kulturelle kontekst må den psykologiske beskrivelse af selvet – både når det gælder målgruppen, men også generelt – opprioritere et udviklingsbegreb som er indlejret i en (dialektisk) historisk kontekst. Psyken kan hverken beskrives abstrakt eller i en konkret form, der har bortabstraheret den faktiske historiske og samfundsmæssige forankring i en social praksis. Social praksis er ikke en homogen størrelse, men består derimod af forskellige, situerede kontekstuelle sammenhænge og dette faktum må indgå i en refleksion af psykens genese. Individet kan ikke anskues apriori i forhold til samfundet og historien. En begrebsliggørelse af psyken som sådan må ud fra ovennævnte foretages som en (re)konstruktion af det psykiske, genetisk, i et udviklingsperspektiv, som lokaliseret handlen i en fortløbende

social praksis (Dreier 1997 p. 103 ff). Dette medfører en anderledes ontologi. Bagvedliggende filosofiske antagelser og kulturelt medierede paradigmer må ideelt revurderes og opdateres (med den hensigt, at undgå teoretisk etnocentrisme, d.v.s. den særlige form for reduktionisme som universaliseringen af bestemte kulturelt medierede paradigmer ville medføre). Hermed er tillige den historiske dimension på det videnskabsteoretiske kategorielle niveau nødvendiggjort.

Fokus for den genetiske beskrivelse af selvets dannelse er ikke den isolerede psyke, men den sociale praksis som danner selvet. Gængse psykologiske udviklingsbegreber er ikke anvendelige, idet de oftest tager udgangspunkt i den biologiske bestemmelse af organismen og lader psyken gro ud af biologiske fænomener såsom behov, instinkter og motiver. F.eks. refererer behov på det specifikt menneskelige niveau ikke længere til umiddelbar (behovs)tilfredsstillelse, men transformeres i form af kapacitet til deltagelse i den samfundsmæssige sammenhæng, i hvilken det produceres, distribueres og konsumeres. (Tolman et al. eds. 1991 p.16). Også den traditionelle psykoanalytiske udviklingsmodel er individualistisk og bl.a. af denne grund uanvendelig. Den klassiske psykoanalyse beskriver den gryende psyke som en passiv og solipsistisk (Mahlers symbiose f.eks.) størrelse vil aldrig kunne begribe den sociale praksis som rum for selvets dannelse. Et driftsbegreb der så at sige på forhånd har indbygget sine potentielle tilfredsstillelsesobjekter vil i bedste fald kun kunne begribe sociale variationer som overfladiske korrektiver, og implicere en udviklingshorisont som en skridtvis tilnærmelse til en på forhånd specificeret realitet.

Opsummering

For at fastholde, at psyken dannes i og i kraft af en social praksis må enhver tendens til at opfatte spædbarnet som et stykke natur, der kulturaliseres eller samfundsmæssiggøres afvises. Spædbarnets psyke er fra begyndelsen konstrueret – både som beskrivelse og som faktisk entitet. Det er således afgørende, at finde frem til og specificere de aktivitetspotentialer som barnet besidder fra begyndelsen – potentialer til at indgå i den selvdannende sociale praksis.

Stern gør med begrebet amodal perception op med en opfattelse af sansningen som modal-specifik, samt med at erfaringsdannelse skal opfattes som integration og koordinering af adskilte sansninger (Piagets kognitive skemaer). Amodal perception karakteriserer derimod spædbarnets evne til allerede i de første livsuger at overføre erfaringer fra én sansemodalitet til en anden: »Barnet synes oprindeligt at opleve forældrene som gestalter med varierende affektive stemninger« (Sommer 1994, s. 359). Den tværgående sansning ligger i vitalitetsfølelserne, d.v.s. perceptionen er repræsenteret som vitalitet og det er i denne proces »det socio-kulturelle niveau« så at sige leges ind gennem barnets aktivitet. Det subjektvidenskabelige paradigme taler i denne forbindelse om »emotionali-

tetens erkendelsesledende funktion« (Dreier 1979 s. 237; Holzkamp 1983 kap. 5). Her er Sterns beskrivelse af bl.a. spædbarnets amodale perception og »kerneselvet« vigtige bestemmelser (men i en modificeret udgave, jvf. nedenfor), men selvsagt ikke tilstrækkelige. Det er ikke tilstrækkeligt, fordi det også er nødvendigt at angive, hvordan den samfundsmæssige socialt-kulturelle kontekst egentlig optræder. Altså hvad der udgør de specifikke kulturelt forskellige størrelser, som indgår i de selvdannende sociale praksiser. Derfor er en grundlæggende teori også nødvendiggjort, som indeholder såvel psykologiens som sociologiens genstandsområder. Det burde herefter være tydeliggjort at en bestemmelse af socio-kulturelle faktorer i forbindelse med selvdannelse ikke kan undværes, uden at det bliver meningsløst, d.v.s. selvdannelse er irreduktibel i forhold til det socio-kulturelle niveau. Dette vender vi tilbage til nedenfor.

II. Psykens irreduktibilitet

Vi har nu præsenteret 6 forskellige projekter, hvorom det ihvertfald kan siges, at de tilsyneladende er så forskellige, at de dækker en stor del af psykologiens mange variationer af tilgange til psykologiens genstandsområde. Det vi vil forsøge nu er at præcisere begreber eller blot måder at formulere nogle spørgsmål på, som alle er enige om. Det er selvsagt ikke den store forbrødrende konsensus, der satses på. Den er ikke mulig.

(1) *Eklekticisme*

Forsøg på at forene mange forskellige synsvinkler ender ofte i eklekticisme. Der er flere grunde til, at eklekticisme er uhensigtsmæssig. Hvis eklekticismen består i, at man sammensætter et kludetæppe af forskellige begreber fra et mylder af forskellige teorier, er dette uhensigtsmæssigt fordi man ser bort fra de underliggende teories grundlæggende antagelser om psyken. Man kan ikke uden videre f.eks. kombinere begreber fra den eksistentiale psykologi med begreber fra psykoanalysen, bl.a. fordi disse to retninger vanskeligt vil kunne blive enige om det ubevidstes eksistens. Det uhensigtsmæssige ved eklekticisme er ikke primært knyttet til de konkrete begreber og deres eventuelle overensstemmelse, som indgår i en mulig syntese, men til den i den konkrete formulering fraværende struktur af andre begreber. Da teorier oftest udgør et relativt konsistent sammenhængende net af begreber, vil en tilfældig begrebsmæssig sammenstilling på tværs af teorier bygge på en række implicite modsigelser mellem resten af teoriernes begreber.

Vores argument for at undgå en sådan eklekticisme er, at vi netop accepterer de forskellige teoretiske udgangspunkter, men samtidig hævder, at der et eller andet sted må være en fællesmængde – en beskrivelse af

nogle grundlæggende træk ved psyken, som man bør kunne blive enige om. Når dette må gælde, skyldes det at udgangspunktet for det arbejde, der ligger til grund bl.a. er en fælles antagelse om, at psyken ikke kan reduceres til hverken biologi eller sociologi. At psyken altså eksisterer som irreduktibel. Det er for så vidt det eneste fælles punkt vi havde i begyndelsen. Det er en abstrakt ontologisk antagelse, som ikke desto mindre må indebære nogle yderligere fælles antagelser.

Når man skal bestemme fællesmængden yderligere er det selvsagt nødvendigt, at man forsøger at abstrahere en anelse fra sine begreber, eller rettere fra de begrebs-betegnelser der udgør en given teoris vokabular. Hvis alle insisterer på, at det kun er deres teoris begreber der er gyldige, så bliver fællesmængden så godt som tom. Man bliver altså nødt til på en gang at fastholde de individuelle teoretiske udgangspunkter og samtidig prøve at se, om der i andre teorier ikke findes nogle tilsvarende opfattelser, som blot hedder noget andet. På denne måde forsøger man at se bag om teoriens konkrete begreber og nå ned på et dybere teoriniveau for her at konfrontere de enkelte opfattelser med hinanden.

Selv om eklekticismen på denne måde kan undgås, så er der også andre risici ved et synteseprojekt som det her skitserede. Nemlig at de begreber man finder frem til at kunne enes om er så upræcist definerede og diffuse, at stort set alle vil kunne skrive under på, at de er relevante og væsentlige. F.eks. vil de fleste formentlig mene, at *bevidstheden* er en afgørende egenskab ved psyken og dermed tilhører kernen i psykologiens genstandsområde. Men bevidsthed kan betyde så meget, og så meget forskelligt, at den blotte betegnelse ikke er gyldig i sig selv. Der må yderligere præciseringer til for at begrebet kan kvalificeres til at udgøre et element i syntesen.

Af forskellige grunde som vil fremgå af det følgende, er det hensigtsmæssigt at skelne mellem bestemte tematiseringer eller tilgangsvinkler og specifikke begreber, som kan indgå i syntesen.

(2) *Samfundet som konstituerende for menneske-psyken*

I projekterne er der en mere eller mindre implicit antagelse om, at det specifikt irreduktible psykiske er det humane psykiske, altså det definerende for det menneskelige subjekt. Selv om vi på ingen måde vil afvise, at mennesker også er dyr, og at dyr i bred almindelighed har psykiske funktioner m.m., vil vi i denne sammenhæng afgrænse det psykiske til menneskets. Denne afgrænsning er eksplicit i den eksistentialistiske tilgang, er forudsat i antagelsen af det psykoseksuelle register og psykens imaginære begyndelse, i den neuropsykologiske antagelse af en personlighedsmæssig m.m. kompensering samt i psykosomatikken. Denne afgrænsning giver både nogle fordele og nogle ulemper, og begge dele er begrundet i den gråzone af funktioner, som vi herved automatisk afskriver som værende relevante – f.eks. en række kognitive elementarfunkti-

oner, perceptuelle, hukommelsesmæssige osv. På den anden side kan de muligvis vendes til en fordel, idet vi kan kalde dem præ-psykiske – det er herfra psyken i en eller anden forstand skal hæve sig ud og markere en forskel.

Denne »hæven sig ud« kan principielt ansues fra to vinkler – en fylogenetisk og en ontogenetisk (jvf. niveaumodellen i indledningen). I en fylogenetisk sammenhæng, er mange i dag enige om, at det psykiskes løsrivelse fra det biologiske på en eller anden måde sker parallelt med en konstituering af det samfundsmæssige. Hvor man tidligere ofte så »materiens« udvikling som en seriel række – først det fysiske, så det biologiske, så det psykiske og endelig det samfundsmæssige, så er sammenhængen mellem den humant specifikke psyke og det samfundsmæssige empirisk underbygget på overbevisende måde. Både det psykiske og det samfundsmæssige kan i sine forformer følges langt tilbage i den biologiske udvikling. De helt elementære forformer til psyken er sandsynligvis knyttet til ihvertfald de første udgaver af specialiserede biologiske receptorer og sociobiologien har om ikke andet ihvertfald vist, at der findes forformer til social organisering hos relativt simple organismer (Wilson 1975), men uden, at der tilsyneladende er nogen tvingende sammenhæng mellem de førpsykiske funktioner og de førsamfundsmæssige (f.eks. har regnorme ingen social organisering, men har primitive receptorer). Ved at afgrænse psyken til den humant specifikke insisteres på en sammenhæng med det samfundsmæssige. Denne »sammenhæng« er som nævnt ikke seriel, men indbyrdes definerende.

Som nævnt i indledningen er niveauerne inklusive, hvilket vil sige, at de senere opståede kun kan eksistere, hvis de foregående eksisterer. Hvis det fysiske forsvinder er der selvsagt heller ikke andet, der eksisterer. Hvis det biologiske forsvandt eksisterer der heller ikke hverken psyke eller samfund. Endvidere definerer det psykiske og det samfundsmæssige hinanden, forstået på den måde, at der ikke er samme inklusionforhold, som i forhold til det biologiske og det fysiske, og at de på en gang er irreduktible til hinanden (og til det biologiske) og forudsætter hinanden. Dette har bl.a. følgende *konsekvenser*:

(a) Når det samfundsmæssige opfattes som irreduktibelt indebærer det en afstandtagen fra den metodiske individualisme – samfundet kan ikke reduceres til en sum af relationer mellem individer eller en sum af egenskaber ved individer. Når det psykiske udgør et irreduktibelt niveau, er det muligt at se ontogenesen som en relation mellem en biologisk substans og en samfundsmæssig (jvf. nedenfor om ontogenesen).

(b) Mange teorier har i de sidste 15-20 år insisteret på at kernebegrebet til at indfange psyke-samfund er en aktivitet. Begreber som f.eks. virksomhed, praksis og handling har understreget, at psyke-samfund bør tænkes som en kontekstualiseret aktivitet, der i sig selv både er psykisk og

samfundsmæssig. Intentionen med disse begreber er vi enige i, under forudsætning af, at de ikke falder i en af to mulige grøfter. For det første, at aktiviteten i sidste ende kun er samfundsmæssig – denne fejltagelse er en principiel sociologisme, som fjerner psyken og indsætter den biologiske organisme som pol. For det andet, at der i sidste ende ikke eksisterer andet end felter for virksomhed-praksis-handling, altså kontekstualiserede situationer, der ikke er struktureret indbyrdes. Denne fejltagelse har samme problem som f.eks. den symbolske interaktionisme, hvor »alt« er interaktioner og hvor ontologien/substansen forsvinder.

(c) Ovennævnte felt (for virksomhed-praksis-handling) er et bud på det indbyrdes konstituerende rum som de lodrette pile i den fylogenetiske niveaumodel illustrerer. Et mere klassisk eksempel er sproget – tale/skrift-sproget. Sproget er et udmærket eksempel på en størrelse, der både er samfundsmæssig og psykisk. Som psykisk størrelse er sproget nødvendig for abstrakt tænkning, men sproget er samtidig kollektivt, socialt og samfundsmæssigt.

(3) *Ontogenesen*

Den fylogenetiske dannelse af psyken er på et punkt afgørende forskellig fra den ontogenetiske. I en fylogenetisk sammenhæng er psykens emergens en gåde, hvor der tilsyneladende kun er to lige problematiske (omend på hver sin måde) muligheder. Enten sker dannelsen som et spring – et pludseligt faseskift, som konstituerer den menneskelige psyke i primitiv form. Selv om der inden for de andre niveauer – det fysiske og det biologiske – er argumenteret overbevisende for springvise dannelser, så forekommer det ikke overbevisende, at noget så komplekst som psykens opståen sker fra det ene øjeblik til det andet. Springet er måske nærmere en metafor for emergensen, og som sådan en logisk tankemodell, der gør det muligt at specificere de betingelser, der ihvertfald skal være til stede, for at det kan ske. Men som logisk tankeform er den netop ikke genetisk, hvorfor den ikke kan bruges som tilstrækkelig betingelse. Den anden (principielle) mulighed er at beskrive den emergente dannelse i minutøse sekvenser, at følge den på så nært hold som muligt. Men også dette er for så vidt en metafor, blot af en anden slags, idet den har en risiko for at ophæve sig selv. For hvis den emergente dannelse af psyken kunne følges skridtvis, så ville den også kunne opløses i disse skridt, og så ville den emergente forsvinde.

Den afgørende forskel mellem den ontogenetiske og den fylogenetiske synsvinkel er selvsagt, at i den fylogenetiske dannelse er det første gang psyken opstår. Under den ontogenetiske synsvinkel er der en uendelighed af psykiske entiteter til stede. Det indebærer, at der for så vidt er tale om to væsentligt forskellige emergente dannelser af psyken. Den ontogenetiske dannelse af psyken burde principielt være noget lettere at gå til, al-

ene af den grund at vi empirisk kan undersøge den, hvad vi ikke kan med den fylogenetiske.

Blandt de temaer, som vi gentagne gange har kredset om og som bedst belyses i en ontogenetisk ramme er følgende:

(a) Selvet

I dag er der stort set ingen, der ikke bruger begrebet selv i deres teorier, hvorfor det mildest talt kræver en specificering. Både eksistentialisme og psykoanalyse fremhæver selvets refleksion som et afgørende træk ved den menneskelige psyke, eksistentialismen som et forhold der forholder sig til sig selv, og for psykoanalysen som modpol til det ubevidstes determination. Selvrefleksion som sådan er imidlertid en specifik funktion – ligesom perceptionen, hukommelsen osv. er funktioner – og har for så vidt ikke noget indhold. Til selvet knyttes også en identitet, en personlighed m.m. Selvet er altså både et komplekst indhold – det specifikke for det enkelt menneske – og en funktion.

I en ontogenetisk sammenhæng har det vist sig væsentligt at opfatte spædbarnet som havende egenskaber, der udgør et spinkelt selv. Hermed menes bl.a. et intentionelt midtpunkt for organismen, der kan fungere som medspiller i psykens dannelsesproces. Begrebet kerneselv hos Stern er et udmærket bud på en konkretisering af, hvad der kan menes. Med en række andre begreber beskriver Stern den gryende psyke som bl.a. havende en amodal perception og vitalitetsfølelser. Hvis den amodale perception kan underbygges empirisk – hvad der tilsyneladende er god grund til at tro – så er barnet i stand til at overføre indhold fra en sansemodalitet til en anden. Dette indebærer en repræsentationsform, som er ret abstrakt, ihvertfald væsentligt mere abstrakt end mange mente muligt. Kerneselvet kan opfattes som et intentionelt skæringspunkt udstyret med en gryende bevidsthed og installeret i den amodale perception og vitalitetsfølelserne.

Vitalitetsfølelserne er fornemmelsesregistreringer af kroppen, dels som vitalt organ, dels som noget der interagerer med andre kroppe. Voksnes manipuleringer med spædbarnets krop registreres i det væsentligesom en form for interaktion. Disse beskrivelser hos Stern kunne muligvis fungere som bindeled til den ontogenetiske beskrivelse af selvet i relation til kroppen, forstået på den måde, at hvis der er tale om interaktioner, er der dels tale om kulturelt specifikke interaktionsformer, dels om kroppens kulturspecifikke bidrag til selvets indhold, identiteten. Og dette ville være interessant i relation til såvel psyko-somatikken som neuropsykologien, idet somatiske dysfunktioner netop kunne tænkes, at have konsekvenser for selvopfattelse og identitet *fordi* kroppen i langt højere grad end almindelig antaget indgår i selvets dannelse. Dette leder videre til to andre grundspørgsmål: »kroppen i psyken« samt »symbolicitet og repræsentation«.

(b) Kroppen i psyken

I Freuds psykoanalyse er det integreringen af et kropsbillede, der udgør en matriks for realjegets dannelse. Det er det skæringspunkt i psykens udvikling, hvor det tidligere lyst-jeg må vige pladsen for realitetsorienteringen og spaltes ud i forskellige delkomponenter – kernen i det ubevidste, kernen i idealjeget m.m. Hvis man nøjes med den rensede logiske udgave af denne model, så er det en pointe, at vi først får et voksenlignende selv i kraft af vores integrerede kropsbillede. Det intentionelle midtpunkt kobles til kropsbilledet og barnet »opdager«, at det har en fysisk udstrækning, som det kan viljestyre. Mens det i den ikke-Sternske psykoanalyse er gængs at opfatte det intentionelle midtpunkt som imaginært, indtil det kan udgå fra et selv-manipulerende integreret kropsbillede, så er Sterns korrektion i det væsentlige, at midtpunktet findes tidligere, nærmest fra fødslen og at det ikke er imaginært i starten.

Kroppens relation til psykens dannelse har i vores diskussioner vist sig at være centralt for alle projekterne, bl.a. i kraft af dens rolle i psykens ontogenese. Ganske mange af de aspekter ved temaet har vist sig at blive diskuteret i en række teorier, som for fleres vedkommende ikke primært er psykologiske, men som burde være det, i den forstand at man burde integrere indsigter herfra i psykologien, eller gøre teorierne psykologiske i den udstrækning, de ikke er det. Vi tænker her bl.a. på:

- Lingvisten George Lakoff og filosofen Mark Johnson har fremsat en teori om metaforer som forbinder en række ur-semantiske betydninger med ligeså primære kropslige størrelser (Johnson 1987). Grundideen er, at der til menneskets kropslige eksistens – dets næsten fysiske orientering i rummet, dets aktive og passive karakter, dets indføring af en skelnen mellem noget ydre og noget indre osv. – konstitueres en række semantiske elementer, som indgår i en stor del af den betydning, som sproget siden kan udtrykke. Der er altså tale om en førsproglig semantik forbundet til kroppens funktionalitet.
- Psykologen Jerome Bruner har skitseret en teori om en række narrativer, som mennesket så at sige er udstyret med fra begyndelsen (Bruner 1990). Om de er medfødte eller ej er selvsagt vigtigt, men det vigtigste er for så vidt, at vi psykisk fra begyndelsen er udstyret med en serie af narrative filtre, som vi fortolker vores verden i, eller som vi strukturerer vores verden med. Der er tale om en førsproglig »bringer mening til verden«, som er et væsentligt korrektiv til tabula rasa modellen af psyken.
- Filosofen Maurice Merleau-Ponty har udformet en kropsfilosofi som bl.a. indfører begrebet den fænomenologiske krop (Merleau-Ponty 1962). Denne størrelse tillægges en betydningsproducerende egenskab som ligger før bevidstheden, hvilket vil sige, at der mellem kroppen og omgivelserne foregår en betydningsaktivitet, som vi delvist har adgang til via vores bevidsthed, og som betydningen i bevidstheden er et re-

sultat af. Den fænomenologiske krops betydningsaktivitet ligger før sproget i den forstand, at de sprogligt semantiske strukturer oftest fungerer som rammer for betydningsproduktionen.

- Psykoanalytikerens Daniel Stern som er nævnt adskillige gange i det foregående, har bl.a. med begrebet vitalitetsfølelse tillagt kroppen et registreringspotentiale, som er væsentligt større end den gængse opfattelse af kroppen udsiger. Også Sterns amodale perception antyder en betydningsaktivitet, som dels er førsproglig dels via vitalitetsfølelserne knyttet til kroppen.

Det interessante ved disse meget forskellige teorier er, at alle indfører en betydningsdannende aktivitet, der ligger før sproget, og tre af dem er knyttet til kroppen (narrativerne hos Bruner er ikke specielt kropslige). Der er flere pointer i dette: For det første stempler det ikke det førsproglige barn som en avanceret abe (hvad det også er, men ikke kun), og sprogligheden som identisk med det humant specifikke. Sproget er humant specifikt, men ikke det eneste humanspecifikke. For det andet gør teorierne barnet til et aktivt subjekt, som selv deltager i psykens dannelse med en betydningaktivitet, der hverken kan reduceres til blotte sanseregistreringer og elementære forestillinger eller i det hele taget til et resultat af en passiv modtager. For det tredje aner vi muligheder for at forbinde kroppens betydningsdannende aktiviteter dels med psykens opståen i det hele taget, dels med symptomkomplekser af ikke kun psykosomatisk tilsnit. Det er ikke kun den spæde psyke, der er aktiv, det er hele psykens eksistensmodus, som er en aktivitet, og hvis selvet, identiteten, personligheden således hele tiden produceres, og kroppen yder sit væsentlige bidrag, så vil senere kropslige dysfunktioner direkte påvirke identiteten m.m.

(c) Symbolicitet og repræsentation

Flere af de problemer vi er inde på i det foregående kan med fordel ses ud fra et spørgsmål om symbolicitet eller/og repræsentation. Der er dog både ulemper og fordele ved denne anskuelsesmåde.

For det første kan en række psykologiske kernebegreber ses som psykiske repræsentative elementer. Forestillingsbegrebet er i denne sammenhæng ældgammelt, men anvendes stadig som en kognitiv enhed. Der er dog et væld af andre element-begreber: forestillingsbillede, skema, perception, erindring, engram, SOA-elementer (jvf. Kernberg ovenfor), og i en lidt bredere sammenhæng: sprog, tanke, metafor, narrativitet, interaktion. Det, der er fælles ved disse begreber er, at de er psykiske elementer, der repræsenterer og organiserer et indhold, som indgår i en relation til bevidstheden. De kan repræsentere omverdenen (som faktisk fysisk størrelse og som socialitet) eller de kan repræsentere kroppen.

Det ville formentlig kræve en flerårig diskussion og en gennemgang af det meste af psykologien, at afklare om der overhovedet er noget fælles

og relevant ved alle disse begreber. I forlængelse af det foregående er det vigtigt, at der på den ene side skelnes mellem grader af kompleksitet og adskilt herfra grader af socio-kulturel specificitet, idet man ofte sammenblander disse to tilgange. For at eksemplificere, er det centralt i diskussionen af Bruners narrativitet og Lakoff/Johnsons metafor, hvad der er universelt/menneskedefinerende og hvad der er socio-kulturelt variabelt. Det er f.eks. ikke rigtig nogen løsning, at udstyre subjektet med en narrativitetsfunktion eller »evne« og så lade det være ved det, idet spørgsmålet om socio-kulturel specificitet herved forbliver ubesvaret. På en anden akse placeres de mest biologiske/neurofysiologiske begreber over for de mest livshistoriske, f.eks. skemaer forstået som i sidste ende neurofysiologisk indløselige elementer, der organiserer elementære motorisk koordinerende funktioner overfor sproget som noget interaktivt komplekst. Pointen i dette er så vidt vi kan se, at man *ikke* kan indplacere elementerne i en kassemodel med elementær – komplekst på den ene akse over for biologisk – samfundsmæssig på den anden. I realiteten bør man nå så langt, at man f.eks. også opererer med muligheden af en socio-kulturel variabilitet i opbygningen af de neurofysiologiske skemaer.

Et yderligere grundproblem i denne sammenhæng er affekterne/følelserne/emotionerne. På den ene side er de oplagte elementbegreber, men på den anden side har de en tendens til at underbetones, som psykisk element i kraft af deres relation til kroppen. Kernbergs SOA elementer er et forsøg på at definere psykens element som en størrelse, der altid indeholder tre dele – et selv-aspekt, et objekt-aspekt og et affektivt aspekt. Om ikke andet så er tankegangen vigtig idet der herved understreges en relevant uopdelelighed. Noget andet er, at vi med det begreb om en »social krop« som vi forsøgsvis har argumenteret for på forskellig måde, netop også har fået placeret følelserne i en socio-kulturel sammenhæng, som fjerner dem fra det kvantitativt fysiologiske.

Symbolicitet og repræsentation er også vævet tæt ind i de psykodynamiske problemstillinger omkring det ubevidste. Symbolicitet i psykodynamisk regi knyttes gerne til spørgsmålene om f.eks. symboler i drømme og i kunstværker. Denne klassiske form dækker ofte for en anden beskæftigelse med symbolicitet som er væsentligt tættere på element-diskussionen (og som findes hos f.eks. Lacan, Bion/Meltzer og Lorentzer), nemlig hvordan psyken som helhed kan betragtes som en symbol- eller tegngenererende størrelse. Disse tiltag kan bl.a. betragtes som forsøg på, at overskride den klassiske psykodynamiske koncipering af affekter som noget energetisk og tanker som noget forestillingsmæssigt, til fordel for et enhedsligt elementbegreb, der *i princippet* også åbner for en samfundsmæssighed i symboliciteten.

Endelig er det relevant at anlægge en symboliserings- eller repræsentations betragtning på psykens interne organisering. Selvet kan i denne sammenhæng bl.a. ses som en størrelse, der repræsenterer repræsentationer og som den »højeste« enhed i et repræsentationshierarki. Flere af de

aspekter, der er berørt i det foregående kan samles under en sådan betragtningsmåde. Psykosomatikken kunne meget vel tænkes at have en central placering her, idet nogle af de fundamentale repræsentationsfunktioner i selvdannelsen tydeligt viser sig ved somatiske dysfunktioner. Da selvet på den ene side skal forstås og beskrives som udspringende af biologiske størrelser og på den anden side og samtidig som en socio-kulturel størrelse, er skæringspunktet kroppen. I stedet for at se ontogenesen som en horisontal akse, der starter med en biologisk totalitet, som langsomt bliver mere og mere social, er det vi har kaldt »den sociale krop« tilsyneladende en hensigtsmæssig løsningsmodel. Nogle af delmekanismene i dannelsen af den sociale krop vil kunne belyse konstitueringen af selvet. De psykosomatiske dysfunktioner kan ses som dysfunktioner i den vedvarende produktion af selvet, – den del af det, der er bygget på kroppen.

(d) Følelse og tanke

En opfattelse af at vi svinger mellem en følende forbundethed med verden, en opslugthed og en adskilthed fra verden, en erkendelse af verden i sig selv ved tankens kraft, findes gennem historien som en dybt funderet ideologisk antagelse og kan aflæses i en række væsentlige psykologiske teorier fra så forskellige områder som neuropsykologi, kognitionspsykologi, psykoanalyse og nyere og ældre almen- og personlighedspsykologi. I disse teorier studeres kognition og emotion typisk som adskilte og forskellige størrelser ligesom der ofte vælges side og fokuseres på *enten* tanke- eller følelsesliv. Interessen rettes da mod spørgsmålet om hvorvidt det kognitive afføder det emotive eller omvendt.

Således har der i mange år indenfor almenpsykologien været tradition for at spalte studiet af psyke i tre områder; kognition, emotion og conation. Hvert område anses inden for den tilknyttede psykologiske retning, at udgøre hele genstandsfeltet, der altså begrænser undersøgelsen og forståelsen af mennesket til at gælde netop dette område.

I forbindelse hermed kan fremhæves psykologiens koncentration om enten drifter, tænkning eller sansning. Drifterne findes især behandlet indenfor psykoanalysen, tænkningen indenfor kognitionspsykologien og sansningen indenfor sans- og perceptionspsykologien. Hver retning tager udgangspunkt i et afgrænset temafelt, men fastholder alligevel beskrivelsen af hele subjektet, hvorfor reduktionen kan kritiseres for at forvride genstandsfeltet. Følelseslivet knyttes nemlig ikke til tænkningen, og kobles det til enten sansningen eller drifterne, lægges et horisontalt skel mellem tanke og følelse. Afvises følelserne som sansninger og knyttes til driftslivet da må både sansning, perception og tanke forstås som kognition. Dette er i tråd med den traditionelle opfattelse af erkendelse/kognition, ifølge hvilken der altså lægges et vertikalt skel mellem emotion og kognition. I begge tilfælde reduceres følelser til lavpsykiske størrelser, unddraget det kognitive felt. I teorier der søger følelse og erken-

delse samt forbindelsen her imellem indkredset fylogenetisk tegnes samme billede. Problemet er igen, at følelse og tanke skilles ad og følelse knyttes til et lavere trin i psykogenesen, tanke til det højeste.

Antager vi, at den fylogenetiske udvikling forløber emergent vil konsekvensen være, at samtlige lavpsykiske kvaliteter er at finde i en op hævet form på det øverste niveau. Dette synes dog ikke at være tilfældet iflg. forskellige teoretikere, følelse efterlades nemlig på laveste niveau, mens tænkning kommer til at betegne det højeste trin i psykogenesen. Når Leontjev (Leontjev 1977) bestemmer det menneskelige følelsesliv som bestående af de gennem fylogenesen ophævede affekter og emotioner tilføjet samfundsmæssige værdier, svigter han alligevel sin bestemmelse når han ene lader tanken afgøre de objektive samfundssatte betydninger, og følelserne om at afgøre, hvad der giver personlig mening for den enkelte. Følelserne er subjektive individuelle meninger, ikke objektive, kollektive vurderinger. Tankevirksomhed ses altså ikke som en sammensat proces, der i sig rummer såvel kognitive som emotive elementer, men mennesket forstås som spaltet mellem to væsensforskellige oplevelsesformer; følelse og tanke, knyttet til to forskellige lag i psyken.

Som fremhævet ovenfor får vi med begrebet om en »social krop« koblet følelserne til en sociokulturel sammenhæng og fjernet dem fra det kvantitativt fysiologiske. Vi har argumenteret for, at det psykiskes løsrivelse fra det biologiske sker parallelt med en samfundsmæssig konstituering. Mennesket anskues altså ikke som et stykke kultiveret natur. Bestemmes det samfundsmæssige som det kooperative, den organiserede produktionsform, da forudsætter samfundskonstitueringen psykiske kræfter, der peger i kognitiv retning. Samfundsindivider er i stand til at skille sig selv fra omverden. Det psykiskes løsrivelse fra det biologiske involverer da ikke bare emotive men også kognitive egenskaber og i så fald kan det *rent* emotive ikke spores i menneskets psykogenese. Mennesket har ikke først været en ren registrator af egne somatiske reaktioner, og så siden udviklet abstrakte repræsentationsformer, men har fra start været såvel et emotivt som kognitivt væsen.

Johnson's fremhævelse af den kropslige erfarings rolle i struktureringen af vores begrebssystemer, Merleau-Ponty's begreb om en erkendende krop og Sterns forslag om vitalitetsfølelserne som den amodale repræsentations abstraherede form antyder på forskellig måde en sådan tidlig og tæt forbindelse mellem emotivt og kognitivt. Med disse overvejelser åbnes op for muligheden af at betragte dels kognitionens kropslige aspekter og dels emotionens kobling til det indbyrdes konstituerende rum mellem det psykiske og samfundsmæssige. Dermed fokuseres også følelsernes kollektive og sociale karakter. Ved at fastholde et sådant koblet følelses- og tankeliv på højpsykisk niveau, som en karakteristisk irreduktibel egenskab ved det menneskeligt psykiske, er der argumenteret for en bestemmelse af psyken som selvstændig ontologisk entitet.

Tak for gode kommentarer til et tidligere udkast til Frans Gregersen, Peter Harder, Axel Larsen, Susanne Lunn.

REFERENCER

- BENJAMIN, L. S. (1996): *Interpersonal Diagnosis and Treatment of Personality Disorders*, New York: Guilford.
- BERGER, P. L. & LUCKMANN, T. (1966): *The Social Construction of Reality*. London: Penguin.
- BROWN, J.W. (1988): *The Life of the Mind*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- BRUNER, J. (1990): *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- DAMASIO, A.R. (1994): *Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- DAVIS, J. O., PHELPS, J.A., BRACHA, H.S. (1995): Prenatal development of monozygotic twins and concordance for schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin*, 21: 357-366.
- DREIER, O. (1979): *Den kritiske psykologi*. København: Rhodos.
- DREIER, O. (1997): *Sundhed, menneske, kultur*. Skriftserie nr. 1, Center for Sundhed, Menneske og Kultur, Århus Universitet.
- GALLAGHER, S. (1986): *Body Image and Body Schema*. A conceptual Clarification. The Institute of Mind and Behavior.
- GERGEN, K. J. (1997): *Virkelighed og relationer*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- HEAD, H. (1926): *Aphasia and Kinders Disorders of Speech*. Vol 1 part IV p. 479-549. Cambridge University Press.
- HEMMINGSEN, R. (1997): Hjerne og Skizofreni. *Psyke og Logos*, 18 (2), 372-382.
- HOLZKAMP, K. (1983): *Kritische Psychologie*. Campus.
- JOHNSON, M. (1987): *The body in the mind*. Chicago: CUP.
- KATZENELSON, B. (1982): Refleksivitet og personhed. *Psyke & Logos* Nr.2, 225-238.
- KIERKEGAARD, S. (1962): *Enten – Eller. Første halvbind*. I: Samlede værker bd. 2, 3. udgave, Kbh., Gyldendal.
- KIERKEGAARD, S. (1962): *Enten – Eller. Andet halvbind*. I: Samlede værker bd. 3, 3. udgave, Kbh., Gyldendal.
- KIERKEGAARD, S. (1962): *Begrebet Angest*. I: Samlede værker bd. 6, 3. udgave, Kbh., Gyldendal.
- KIERKEGAARD, S. (1962.): *Sygdommen til Døden*. I: Samlede værker bd. 15, 3. udgave, Kbh., Gyldendal.
- KIERKEGAARD, S. (1962): *Om min Forfatter-Virksomhed*. I: Samlede værker bd. 18, 3. udgave, Kbh., Gyldendal.
- KØPPE, S. (1991): *Virkelighedens niveauer*. København: Gyldendal.
- LEONTJEV, A.N. (1977): *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- LIPOWSKI, Z. J. (1984): What does the word psychosomatic really mean? *Psychosomatic Medicine*, 46: 153-171.
- MARCUS, H. & KITAYAMA, S. (1991): Culture and the Self.: *Psychological Review* 98: 224-53.
- MELTZER, D. (1978): *The Kleinian Development*, Part III. The Clinical Significance of the Work of Bion.
- MERLEAU-PONTY, M. (1962): *Phenomenology of Perception*. London: Routledge
- SCHILDER, P. (1935): *The image and appearance of the human body*. New York: International Universities Press.

- SCHORE, A. N. (1994): *Affect Regulation and the origin of the self*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- SELVINI, P. M. (1983): *Paradox and Counterparadox: A New Model in the Therapy of the Family in Schizophrenic transaction*. New York: Jason Aronson.
- STERN, D.N. (1985): *The Interpersonal World of The Infant*. New York: Basic Books.
- STERN, D.N. (1995): *The Motherhood Constellation*. New York: Basic Books.
- STUSS, D.T. & BENSON, D.F. (1986): *The Frontal Lobes*. New York, Raven Press.
- TOLMAN et al. (eds.) (1991): *Critical Psychology – Contributions to an Historical Science of the Subject*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOOMBS S. K. (1992): *The Meaning of Illness*. A Phenomenological Account of the Different Perspectives of Physician and Patient. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht.
- TORRAS DE BEÂ, E. (1987): Body Schema and Identity. *Int. J. Psycho-anal.* 68, 175-183.
- VAN DER VELDE, C.D. (1985): Body Image of One's Self and of Others: Developmental and Clinical Significance. *American Journal of Psychiatry* 142, 15, p.527-537.